

Василик О. Д., доктор економічних наук,
Ларіонова Л. Д.

ДЕРЖАВНІ ФІНАНСИ УКРАЇНИ ЗА ЧАСІВ ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО

Гривня — українська сучасна грошова одиниця. З її лицьового боку — портрет київського князя Володимира Великого. На зворотному боці — руїни Херсонеса на тлі заклученого білястими хмарами неба. Лише ліногравюри на ній нагадують про далеке історичне минуле нашої Вітчизни, про приналежність Володимира Великого до закладання підмурків державних фінансових відносин.

Володимир Святославович увійшов в історію української держави не лише як людина, зусиллями, розумом, далекоглядністю якої було запроваджено християнство у Київській Русі. Він завершив об'єднання східнослов'янських земель, створивши у результаті міцну країну із захищеними кордонами, змусив сусідні та далекі зарубіжні держави повірити в силу та міць Київської Русі й таким чином сприяв налагодженню зовнішньоекономічних зв'язків, забезпеченню виходів на міжнародні ринки. До давньоруської держави, що охоплювала величезну територію — від Таманського півострова на півдні, Дністра та верхів'я Вісли — на заході до верхів'я Північної Двіни — на півночі, потяглися каравани купців із різноманітним крамом. Їх приваблювала можливість не лише вигідно розпродати свій товар, а й придбати віск, мед, хутро, худобу, зерно, рибу, словом, усе те, чим так славилася Київська Русь, що так поціновувалося на Заході та на Далекому Сході.

Слід віддати належне нашим далеким пращурам: вони добре розумілися на торгівлі, надавали їй неабиякого значення. От чому торговельні відносини посідали одне з провідних місць у тогочасному економічному житті суспільства.

Варто зазначити, що на той час торгівля між країнами Заходу та Сходу була досить добре розвинена. Взаємовигідні відносини були не лише рушієм прогресу, а й виконували миротворчу функцію. Тон у цьому процесі задавала, зокрема, Візантія, торгові шляхи якої пролягали практично усією Європою. Дані про це знаходимо в історичних джерелах, зокрема от що писав про це С. М. Соловйов: "Приклад Візантії та скупчення іноземних купців у Києві дали зрозуміти вигідність торгівлі для скарбниці князівської, в яку збиралися торгові мита. І от київський князь зобов'язує болгар не купувати товару в селах у тіунів та інших осіб, а купувати його у містах. Тут очевидні два види торгівлі: початкова, за якої будь-хто збував будь-кому залишок своєї власності, й торгівля в справжньому розумінні, яка внаслідок урядових розпоряджень починає витісняти першу".

Отже, як бачимо, князь і його радники (безперечно, люди мудрі) зголосилися в одному: сконцентрували торгівлю в містах, перетворивши їх на організовані, підпорядковані міській владі центри. Це сприяло спрощенню контролю за укладанням відповідних угод, сплатою податків. Менш проблематичним ставало й збирання мита за право торгувати. Князівська скарбниця вчасно поповнювалася, доходи зростали прямо пропорційно кількості здійснених торгових операцій.

Міста, як осередки тяжіння, приваблювали силу-силенну всілякого люду. Кого тут тільки не було: до міських мурів стікалися і купці, і ремісники, і селяни, і воїни, зрештою, просто шукачі щастя та кращої долі. Зважмо, що всі вони були потенційними продавцями та покупцями. Зростав товарообіг, збільшувалися достатки пересічних громадян.

Така міграція сприяла розквітові міст, а особливо стольного града Києва, який цілком справедливо зажив слави торгового центру на великому шляху, що проліг від Балтики до Чорного моря. Саме до столиці Київської Русі надходили данини від усіх частин держави. Фінанси, що зосереджувалися в руках князя, давали змогу йому здійснювати значні витрати на суспільні потреби. Перш за все видатки з державної казни спрямовувалися на благоустрій столиці Київської Русі, на зведення культових споруд, будинків для князівської дружини. Розгортається будівництво доріг, прокладаються нові

вулиці.

Отож торгівля, як, зрештою, й нині, справді була рушієм прогресу. Вона сприяла появі нових ремесел, зростанню продуктивних сил. Відбувалися позитивні зміни й у виробничих відносинах. Надходження від торгівлі становили одну з найнадійніших і найбезпечніших статей князівських доходів.

Розглядаючи зародження фінансових відносин за часів князювання Володимира Святославовича, не можна не звернути уваги на такий цікавий момент. За панування в тодішньому суспільстві грубої фізичної сили, за постійної боротьби, кровопролиття мирно уживалися дві протилежні за суттю категорії. Перша — економічна, що є виключно мирною сферою діяльності. Друга — мілітаристська, надто дистанційована від творчого спрямування, оскільки трималася на насильстві, приниженні сильним слабшого. Гноблення сусідніх племен і народів теж було статтею доходів князя. Володимир — вправний і невтомний воїн, якому служила така ж заповзята князівська дружина, — воєнним походам присвятив більшу частину свого життя. Поневолені народи платили князю данину, за невчасну сплату якої князь суворо карав винних.

Однак не завжди вдавалося Володимир утримувати в покорі племена. От хоча б такий яскравий епізод, який наводить "Велика історія України": "Болгари були сильні і заможні, і важко було їх підбити. Коли приведено бранців, мудрий Добриня оглянув їх і сказав: "Всі вони в чоботях, — такі не схочуть давати нам дані, краще ходімо на тих, що ходять у лаптях". Тоді Володимир вирішив скласти мир з болгарами. 985 року Володимир задумав похід на волжанських болгар. Ці "срібні" болгари, знищені походом Святослава, знову прийшли до добробуту і не хотіли платити дані".

Отже, Київ утратив частину доходів, і це не могло не позначитися на загальному фінансовому стані Київської Русі. От чому невдовзі Володимир вводить "великі ріжницькі десятини". Вони відрізнялися від подібних західних варіантів, себто володимирська десятина не була в повному розумінні загальним податком. Це скоріш за все була своєрідна дотація з інших "княжих доходів і то лише для єпископських катедр". Ініціюючи ідею, князь прокоментував її на власний кшталт: "Се даю церкви сей святей Богородиці от имени своего и от моихъ градъ десятую часть". Кошти пішли на утримання Десятинної церкви, побудованої за наказом князя. Володимир Святославович призначив їй частину княжих прибутків.

Данина, податки, мито формували князівський бюджет, були його фундаментом, гарантували економічну безпеку держави. Наповненість скарбниці давала змогу підтримувати належним чином авторитет князя і його дружини. Для неї князь не шкодував нічого. "З дружиною здобуду срібло та золото", — говорив Володимир Святославович. Літописець дає таку оцінку князеві: "Він не збирав багато вир і продаж неправедних не накладав на людей; однак, якщо трапиться права вира, її брали та відразу віддавали дружині на зброю. Дружина цим годувалася, воювала чужі країни. Не говорили князю: "Мало мені ста гривень", не наряджали дружин своїх у золоті обручі..."

Що ж, можливо, така невибагливість князевого оточення і давала змогу Володимирові економити кошти, щоб віддячувати своїм воїнам за їхню ратну службу. Та, зрештою, і цивільному люду перепало з князівського столу чимало наїдків і напоїв. От як пише про це Михайло Грушевський: "Щодня в його дворі княжим, чи при князю, чи без нього, був пир і на ті пири приходили бояре і люде з дружини, урядники всякі і нарочиті мужі (поважні громадяне), на свята ж робили ся великі всенародні пири, варили ся сотні казанів меду, йшла забава по кілька день, убогим роздавали ся гроші, а для хворих і калік по домах розвозили всяку страву...". Михайло Грушевський переконаний, що "в сім лежала... глибока політична думка, новий напрям державного життя, і найкращий доказ впливу й ваги його дає та пам'ять, яка заховала ся в народі про сі Володимирові пири, про його ласку до людей".

Отже, князь не шкодував для своїх підданих нічого: годував, одягав, давав коней, зброю. Володимир Святославович чудово розумів, що тільки за підтримки дружини він міг розраховувати на багату здобич і таким чином утверджувати свою владу, звеличувати

могутність держави, зміцнювати її фінансовий потенціал. Недаремно Михайло Грушевський назвав часи князювання Володимира Великого "найбільшим розвоєм київського князівсько-дружинного устрою".

Можна дійти висновку, що утримання князівської дружини — одна з найперших і домінуючих статей видатків князівського бюджету. "Любив Володимир дружину і радився з нею про розбудову держави, і про закони державні, і про війни", — читаємо в "Повісті минулих літ". Та не лише однією любов'ю та відданістю своїм воїнам можна пояснити такі величезні витрати Володимира Святославовича на утримання війська. В князівському бюджеті були відсутні статті витрат на медичне обслуговування, на поширення на землях Київської Русі освіти. Тобто витрати мали чітко обмежений характер, що й давало змогу князеві бути таким щедрим по відношенню до захисників держави та виділяти кошти на розбудову міст Київської Русі, влаштовувати бучні всенародні "пири".

Існування кожної держави потребує не лише формування власного бюджету, а й наявності національної грошової одиниці. Це дуже добре розумів Володимир Святославович, адже саме він першим із давньокиївських князів спромігся створити власну монету, яка, увійшовши в обіг, затьмарила і гривні, й зливки срібла певної форми, що відносилися до старої лічильної системи. Златники та срібляники Володимира Великого мали оригінальний дизайн: з одного боку монети було викарбувано образ Ісуса Христа, на зворотному — постать князя на престолі, у княжому одязі, при всіх регаліях. На деяких монетах замість Ісуса Христа було викарбувано знак тризуба.

Запровадження власної грошової одиниці на території Київської Русі позитивно вплинуло на зародження перших паростків фінансової системи держави та її подальше формування, а з роками й становлення.

Монетний двір, на якому карбувалася власна грошова одиниця, зростання ролі місцевого самоврядування, волевиявлення населення через вічові збори, утримання князівської дружини та боярства, поглиблення торговельних зв'язків, розквіт ремісництва, розбудова міст, охорона кордонів держави — все це ознаки державності, за якої цілком можливе було існування розгалуженої фінансової системи з центром у Києві. Хтось виконував обов'язки збирачів данини, інші — податків і торговельного мита, хтось рахував зібране до скарбниці багатство. Отже, були при княжому дворі свої казначеї, банкіри, обліковці. Комусь доручали складати бюджет, іншим слідкувати за його видатками. Адже князівська скарбниця не була бездонною, і тільки фінансовий облік міг забезпечити її від несанкціонованих витрат.

Збої у великому фінансовому механізмі Київської Русі почалися, як не дивно, із зміцненням окремих регіонів, що знаходилися на території прикордонних областей Володимирової держави. Їх намісники бажали самостійно, без вказівок управляти на місцях, що й похитнуло підвалини державності, породило сепаратистські настрої. Це негативно позначилося на князівських доходах. Окремі області, зміцнілі й упевнені у своїй силі, перестали підкорятися Києву та ділитися своїми прибутками. Столиця поступово почала втрачати позиції "матері міст руських", похитнулася фінансова та економічна могутність Києва. Це тривало, доки до влади не прийшов Ярослав Мудрий. Та то вже окрема тема для розмови.